
Dražen ŽIVIĆ

DEMOGRAFSKI
KONTEKST
SRBIJANSKE
ORUŽANE
AGRESIJE NA
HRVATSKO
PODUNAVLJE

Ratove ubrajamo među najvažnije „vanjske“ destabilizacijske odrednice kretanja i razvoja stanovništva. Posljedice rata u domeni izravnih, migracijskih, čistih i ukupnih demografskih gubitaka brazde brojnim kratkoročnim i dugoročnim, uglavnom negativnim demografskim učincima, koji uvelike pogoršavaju dinamičke i strukturne demografske procese, s vrlo neizvjesnim mogućnostima poslijeratne populacijske i društveno-gospodarske revitalizacije.

Komparativnim analizama prijeratne i poslijeratne demografske slike (temeljem rezultata popisa stanovništva kao i drugih, sekundarnih statističko-demografskih izvora podataka) možemo utvrditi dinamiku ljudskih ratnih stradanja, ocijeniti moguće demografske uzroke ratnoga sukoba, vrednovati povezanost demografskih ratnih gubitaka i povijesno-političkih, ideoloških i vojnih aspekata rata, te predvidjeti populacijski razvoj u poslijeratnim, stabilnijim uvjetima razvoja.

METODOLOŠKE NAPOMENE

Predmet istraživanja u ovom prilogu jesu demografski okvir, gubitci i posljedice srbijanske oružane agresije na područje hrvatskoga Podunavlja, koju, dakako, valja promatrati i analizirati u kontekstu sveukupne srbijanske agresije na Republiku Hrvatsku. Cilj je ove raščlambe, na temelju dostupnih podataka utvrditi/procijeniti osnovne demografske indikatore veličine i strukture demografskih ratnih gubitaka i posljedica rata (na kretanje broja stanovnika, prirodnu dinamiku te dobno-spolnu i etničku strukturu stanovništva) na prostoru hrvatskoga Podunavlja između 1991. i 2001. godine. Demografski kontekst srbijanske agresije promatrat će se unutar njezinog povijesno-ideološkog i geostrategijsko-vojnog okvira.

Premda kabinetski i relativno mlad geografski pojam, bez značajnije toponomastičke tradicije, hrvatsko Podunavlje¹ iznimno dobro u terminološkom smislu definira prostorni okvir ove analize.² Naime, pridunavski (podunavski) položaj jedno je od najznačajnijih prostorno-geografskih, a time i političkih, društvenih, gospodarskih i demografskih obilježja Republike Hrvatske. Niti jedan drugi dio hrvatskoga ozemlja ne naslanja se na Dunav, jedan od najvažnijih riječnih tokova u Europi, preko kojega je Republika Hrvatska sastavnicom srednjoeuropskog prostora. U prirodno-geografskom smislu, riječ je o prostoru pretežitih ravničarskih i nizinskih obilježja, koji karakteriziraju, među ostalim, umjereni klimatski uvjeti, relativno malena reljefna raščlanjenost, koja omogućava laku prohodnost, bogatstvo vodom (naročito tekućicama), šumama, plodnim tlom, pa i sirovinskim resursima (nafta). Zahvaljujući prirodnim prednostima i pogodnostima, hrvatsko je Podunavlje prostor duge i kontinuirane naseljenosti sa značajnim tradicionalnim gospodarskim aktivnostima (staraštvo, stočarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, industrija, obrt, trgovina, promet) te specifičnim povijesnim, kulturološkim i društvenim razvojem. Temeljna vrijednosna i identitetska označnica toga razvoja jest njegova višestoljetna pripadnost hrvatskom etničkom, nacionalnom i državnom prostoru, kao i srednjoeuropskom kulturno-civilizacijskom krugu.

Prostorni okvir tematiziranog prostora određen je teritorijalnim obuhvatima Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije, čije zapadne međe ujedno predstavljaju zapadnu granicu hrvatskoga Podunavlja. One se prostiru na ukupno 6.597 četvornih kilometara i čine 11,7% kopnene površine Republike Hrvatske. Na tom je prostoru, prema posljednjem prijeratnom popisu stanovništva iz 1991. godine, ukupno živjelo 598.434 stalnih stanovnika, koji su predstavljali 12,5% ukupnog stalnog stanovništva Hrvatske. Prosječna gustoća naseljenosti od gotovo 91 stanovnika na četvorni kilometar upućuje na iznadprosječnu napučenost toga prostora u odnosu na Hrvatsku (84,6). U 348 samostalnih naselja³ prosječno je prije rata živjelo 1.720 stanovnika, što je znatno više od prosječne veličine naselja u Republici Hrvatskoj 1991. godine (približno 730 stalnih stanovnika).

- 1 U historijsko-geografskom smislu za taj je prostor u uporabi i tradicionalni naziv – istočna Slavonija, Baranja i zapadni Srijem.
- 2 Više o prednostima, ali i o nedostacima pojma hrvatskoga Podunavlja detaljnije vidjeti u: Klemenčić (1996.).
- 3 Od 348 samostalnih naselja navedenih u popisima iz 1991. i 2001. godine, samo jedno naselje (Sudaraž u Osječko-baranjskoj županiji) nije imalo stalnih stanovnika.

Bitno metodološko pojašnjenje provedene analize odnosi se na dostupnost, pouzdanost i usporedivost statističko-demografske dokumentacije i drugih izvora/povijesne građe, koji sadrže podatke na osnovi kojih je moguće rekonstruirati demografski okvir, gubitke i posljedice rata. Demografsku sliku hrvatskoga Podunavlja prije srbijanske agresije dokumentira popis stanovništva iz 1991., kao i ranijih popisnih godina, a poslijeratno stanje popis iz 2001. godine. Riječ je o statističko-demografskim izvorima najvišeg stupnja dostupnosti i pouzdanosti, te nešto manjeg stupnja međupopisne usporedivosti.⁴ Bitno veće poteškoće javljaju se pri utvrđivanju veličine i strukture izravnih i migracijskih ratnih gubitaka, jer sve kategorije gubitaka još uvijek ne možemo dokumentirati dovoljno pouzdanim, cjelovitim i kvalitetnim izvorima podataka (Živić i Pokos, 2004., Živić, 2005.). Stoga i ova analiza uvelike ima orijentacijski karakter, na temelju kojega možemo ustanoviti/procijeniti tek približan brojčani okvir i strukturu demografskih ratnih gubitaka hrvatskoga Podunavlja u Domovinskom ratu.

IDEJNO-POLITIČKI KORIJENI SRBIJANSKE AGRESIJE

Idejno-politički korijeni srbijanske oružane agresije na hrvatsko Podunavlje kao dijela sveobuhvatne agresije na cjelokupni hrvatski državni prostor 1990-ih godina, sežu do najvažnijih izvorišta velikosrpskog nacionalnog i državnog programa – čiju okosnicu čini projekt stvaranja i teritorijalnog širenja Velike Srbije. Drugim riječima, agresija na Republiku Hrvatsku, pa tako i na prostor hrvatskoga Podunavlja, potaknuta je dvostoljetnim velikosrpskim idejama i teritorijalnim pretenzijama srpske države prema hrvatskom državnom prostoru.

U jednom od svojih radova Dragutin Pavličević (Pavličević, 1993.) izdvaja nekoliko ključnih faza razvoja velikosrpske ideje, koje su s realizacijskim usponima i padovima dovele do oblikovanja temeljnog dokumenta suvremenog velikosrpskog državnog projekta – „Memoranduma“ SANU-a iz 1986. godine. Tako će Pavličević izdvojiti:

⁴ Popis stanovništva iz 2001. godine proveden je, kako je već opće poznato, prema promijenjenoj (međunarodnoj) popisnoj metodologiji. Dok je 1991. godine stanovništvo popisano prema kriteriju *de iure* ili stalnog stanovništva, popis 2001. godine je proveden prema kriteriju *de facto* ili prisutnog stanovništva. Ta činjenica znatno otežava, ali ne i onemogućava, međupopisnu usporedbu dinamičko-strukturnih obilježja stanovništva u Hrvatskoj, pa tako i na području hrvatskoga Podunavlja.

- (a) *pripremnu fazu* (1783. - 1844.), kojoj „ton“ daju „Načertanije“ (1844.), prvi cjeloviti dokument velikosrpske ideološke misli⁵ kojim se jasno i nedvosmisleno zagovaralo širenje srpske dominacije i na područja koja Srbi uopće nisu nastanjivali ili ih je bio neznatan broj, što upućuje na program političke i nacionalne asimilacije nesrpskih naroda;
- (b) *plansku fazu* (1844. - 1875.), koju je svojim konceptom „Srbi svi i svuda“ obilježio Vuk Stefanović Karadžić (1849.)⁶;
- (c) *ekspanzivnu fazu* (1875. - 1918.), koju je tekstem „Do istrage naše ili vaše“, objavljenim u zagrebačkom (!) „Srbobranu“ 1902. godine, možda najbolje definirao Nikola Stojanović⁷;
- (d) *fazu unutarnje agresije* (1918. - 1939.);
- (e) *fazu prvih otpora i poraza velikosrpske ideje* (1939. - 1945.)⁸;
- (f) *fazu Titovih kompromisa* (1945. - 1980.);
- (g) *fazu previranja* (1980. - 1989.) i
- (h) *godine konačnih obračuna* (od 1989.).

Svaka od tih faza velikosrpske ekspanzije počivala je na jednom ili više idejno-programatskih dokumenata.

-
- 5 Autor „Načertanija“, Ilija Garašanin, u ime tadašnjih srpskih političkih i nacionalnih elita zagovara obnovu srpskog carstva i to na podlozi državnog i povijesnog prava te srednjovjekovne srpske tradicije. Garašanin iznosi koncept imperijalnosti kao temeljnu i dugoročnu srpsku opciju (Brandt i sur., 1991.).
 - 6 Karadžić utemeljuje jezično načelo velikosrpstva, kao unitaristički koncept troplemenog naroda (Brandt i sur., 1991.).
 - 7 Tako Stojanović, među ostalim, piše: „Hrvati nisu ni za vreme samostalnosti, ni iza ujedinjena s Mađarskom imali razvijene svesti ni shvaćanje zajednice interesa svih Hrvata... Hrvati niti imaju posebnog jezika, ni zajednice običaja, ni čvrstog jedinstva života, ni, što je glavno, svesti o međusobnoj pripadnosti, i stoga ne mogu biti posebna narodnost... Hrvati, dakle, nisu i ne mogu biti posebna narodnost, ali na putu su da postanu – srpska narodnost... Ta se borba mora voditi do „istrage naše ili vaše“. Jedna stranka mora podleći. Da li će to biti Hrvati, garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnost što žive posvuda pomešani sa Srbima, i proces opšte evolucije, po kome ideja Srpstva znači napredak“ (navedeno prema: Brandt i sur., 1991.).
 - 8 Najprecizniji programatski dokument velikosrpske politike iz toga razdoblja („Homogena Srbija“ iz 1941. godine) stvorio je četnički ideolog Stevan Moljević. U njemu, među ostalim, stoji: „Prvenstvena i osnovna dužnost Srba danas je: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja mora uključiti cjelokupnu etničku teritoriju gdje žive Srbi i obezbjediti Srbiji sve potrebne strateške i komunikacijske linije i centre, kao i ekonomska područja koja će zauvijek obezbjediti Srbiji slobodan ekonomski, politički i kulturni razvoj. Ove strateške i komunikacijske linije i centri su potrebni za bezbjednost, život i opstanak Srbije, i ako u nekim područjima danas nemamo srpske većine, ta područja moraju služiti Srbiji i srpskom narodu“ (navedeno prema: Cohen, 1997., 82).

Neki su naprijed i spomenuti. Njihova je osnovna značajka da su imali vrlo jasno zacrtane teritorijalne ciljeve i da im je podloga uglavnom bila neznanstvena i neracionalna, prepuna iskrivljenih tumačenja, statističko-demografskih krivotvorina, geostrategijskih manipulacija, izmišljotina te povijesno-političkih neistina i negiranja povijesnih, političkih, etničkih, vjerskih i kulturnih osobitosti i prva nesrpskih naroda, kao i osporavanja međudržavnih granica (Brandt i sur., 1991., Jelić, 1991., Klemenčić, 1993., Lozančić, 2007.).

Kruna velikosrpske ideologije dosegnuta je 1986. godine, kada je Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU) izradila i objavila „Memorandum“, središnji, stožerni, programatski dokument suvremene srpske nacionalne i državotvorne misli⁹, u kojemu su izložene glavne točke Programa – (navodno) podređeni položaj Srbije u okviru SFRJ i (navodna) ugroženost Srba izvan matične republike (Lozančić, 2007.). Riječ je o programu (svojevrsnoj sintezi) okupljanja i homogeniziranja Srba na temeljima mita o ugroženosti Srba i mita da svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi, iz kojih je proizašao mit o granicama, prema kojemu granice među republikama SFRJ nisu državne, nego administrativne, dakle, podložne promjenama (dogovorom, ali i nasilnim putem).¹⁰ Stoga se za „Memorandum“ s punim pravom može reći da je bio „tempirano sredstvo razaranja Jugoslavije“.¹¹

GEOSTRATEGIJA I KRONOLOGIJA AGRESIJE

Na putu realizacije osnovnih teritorijalnih ciljeva velikosrpske državne politike, napose radi dosizanja zamišljenih zapadnih granica Velike Srbije na crti Virovitica-Karlovac-Ogulin-Karlobag, našlo se hrvatsko Podunavlje, koje je, kao i cijela istočna Hrvatska, bilo od iznimnog geo-

9 Nacrt „Memoranduma“ objavile su beogradske *Večernje novosti* 24. i 25. rujna 1986. godine (Radelić, Marijan, Barić, Bing i Živić, 2006.).

10 Što su ideolozi velikosrpskog državnog projekta iz 1990-ih godina mislili o granicama, vjerojatno je najbolje sažeo četnički vojvoda, srpski političar i trenutni haški optuženik Vojislav Šešelj. Jednom prigodom Šešelj je izjavio da „Srpska radikalna stranka i Srpski četnički pokret smatraju da u granice te slobodne i nezavisne srpske države treba da uđu, pored današnje, sužene srpske federalne jedinice i srpska Makedonija, srpska Crna Gora, srpska Bosna i Hercegovina, Dubrovnik, srpska Dalmacija, srpska Lika, Banija i Kordun, srpska Slavonija i Baranja. Mi smatramo da su zapadne granice srpske države omeđene linijom Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica“ (navedeno prema: Žuljić, 1997., 287.).

11 Čović, B. (ur.), *Hrvatska između agresije i rata*, AGM, Posebno izdanje, Zagreb, 1994., 11.

strategijskog i vojno-strategijskog značenja za velikosrpske ekspanzionističke planere. Naime, hrvatsko Podunavlje vrlo brzo je postalo najugroženije područje Hrvatske, na koje su bili usmjereni golemi (vjerojatno i najveći) vojni potencijali s kojima je raspolagala srbizirana Jugoslavenska armija, zajedno sa svojim „satelitima“ – pobunjenim Srbima u Hrvatskoj i srpskim paravojnim formacijama iz Srbije, Bosne i Hercegovine te Crne Gore.

Nekoliko je ključnih razloga zbog kojih je hrvatsko Podunavlje postalo od strateškoga interesa kako za srbijskoga agresora, tako ubrzo i za hrvatsku obranu. Taj je prostor jedino granično područje Hrvatske sa Srbijom, što je Srbiji omogućavalo brzu, laku i gotovo nesmetanu logističku potporu napadačkim vojnim snagama. U samom Podunavlju i njegovom okruženju, kako s hrvatske, tako i sa srpske i bosansko-hercegovačke strane, postojali su jaki garnizoni JNA (Osijek, Našice, Đakovo, Vinkovci, Slavonski Brod, Vukovar, Tuzla, Novi Sad, Sombor), koji su omogućivali povoljan razmještaj napadačkih postrojbi.¹² Povoljne topografske i orografske značajke omogućivale su brz i cjelovit razvoj oklopno-mehaniziranih snaga. Relativna etnička homogenost stanovništva, pri čemu svakako treba imati u vidu da su ipak gotovo petinu prijeratnog stanovništva toga prostora činili Srbi, omogućivala je stvaranje više uporišta ili zona pobune kao potencijalnih amputacijskih zona koje su vrlo brzo prerasle u osnovna žarišta agresije. Zauzimanjem hrvatskoga Podunavlja srbijski je agresor želio ne samo stvoriti povoljnu operativnu dubinu za svoje daljnje napredovanje prema zapadu, nego i kontrolirati ključne regionalne, nadregionalne i transnacionalne prometne (riječne, cestovne i željezničke) prometne pravce i komunikacije u istočnoj Hrvatskoj kao važnoj križnoj prometno-geografskoj zoni između srednjeg Podunavlja te dinarskog i balkanskog područja jugoistočne Europe. Konačno, hrvatsko je Podunavlje bogato i perspektivno poljoprivredno i šumsko područje, sa značajnim ekonomskim i ljudskim potencijalima, koje se moglo neovlašteno i nekontrolirano crpiti ili otuđiti.¹³

Produbljenjem gospodarske, društvene i političke krize u SFRJ sredinom i koncem 1980-ih godina srbijska je politička i akademska elita definitivno uvidjela kako će im „samo radikalni i nasilan zahvat unutar Jugoslavije

12 Formalno gledajući, hrvatsko Podunavlje nalazilo se u nadležnosti 1. vojne oblasti, odnosno, 17. (Tuzlanskog) korpusa JNA, kojemu se u pripremi agresije, kao i njezinom kasnijem provođenju, od ožujka 1991. godine pridružuju i postrojbe 12. (Novosadskog) korpusa (Marijan, 2001.).

13 Detaljnije vidjeti u: Klemenčić (1993.), Marijan (2001.), Radelić, Marijan, Barić, Bing i Živić (2006.), Živić (1997.), Živić (2003.).

omogućiti očuvanje vlasti, dominaciju i privilegije“ (Jurčević, 1996., 216). Tada su aktivirane sastavnice velikosrpskog projekta, koje su sinergijski trebale dovesti ili do zadržavanja povlaštenog položaja Srbije u centralističkoj Jugoslaviji, ili – raspadom Jugoslavije – do stvaranja Velike Srbije, na područjima koja su, prema velikosrpskoj ideološkoj baštini, trebala ući u njezin sastav. U Srbiji su tako na temeljima velikosrpskog državnog i nacionalnog projekta „pročišćene“ sve sastavnice društvenog i političkog života, „pacificirano“ je Kosovo, „antibirokratskim“ revolucijama pod kontrolu su stavljene Vojvodina i Crna Gora, ubrzana je srbizacija JNA... Tim postupcima Srbija je „učvrstila geostrategijski položaj kao osnovicu za daljnje teritorijalno proširenje“ (Lozančić, 2007., 54). Nakon „homogenizacije“ Srba i Srbije na velikosrpskoj ideji, uslijedilo je početkom 1990-ih godina njezino širenje i u druge dijelove bivše države, napose u Hrvatsku, a ubrzo i u Bosnu i Hercegovinu. „Balvan revolucijom“ ili „puzajućim ratom“ (Jurčević, 1996.) pokrenuta je srpska pobuna u Hrvatskoj, koja je, među ostalim, zahvatila i prostor hrvatskoga Podunavlja, kao jedne od amputacijskih zona, što je već 1991. godine dovelo do pokretanja totalnoga rata protiv Republike Hrvatske. Nositelji ratne agresije, uz političke i parapolitičke strukture Srbije i Srba u Hrvatskoj, bile su Oružane snage SFRJ (JNA, srpska Teritorijalna obrana, srpske paravojne postrojbe iz okupiranih dijelova Hrvatske, Srbije, Crne Gore i dijela Bosne i Hercegovine).

Srbijanska oružana agresija na hrvatsko Podunavlje počela je 2. svibnja 1991. godine, kada je u Borovu (nedaleko od Vukovara), u dobro pripremljenoj zasjedi, likvidirano 12 hrvatskih policajaca (uz dvadesetak ranjenih), pri čemu su se snage JNA postavile u tzv. tampon-zonu između srpskih pobunjenika i regularnih redarstvenih postrojbi MUP-a Hrvatske. Onemogućujući uspostavu reda i državnoga poretka na pobunjenom području, JNA se zapravo stavila u funkciju očuvanja i širenja srpskog pobunjeničkog terorizma, koji je u ljeto i jesen 1991. godine prerastao u otvorenu srbijansku agresiju na Republiku Hrvatsku.

U proljeće i početkom ljeta 1991. godine JNA postupno zauzima ključne vojno-taktičke pozicije na području hrvatskoga Podunavlja, dovlači nove snage (uglavnom mehanizirane), naoružava Srbe u naseljima sa srpskom većinom (posebice oko Vukovara, Osijek i Vinkovaca), stvarajući od njih uporišne točke agresije (primjerice Borovo, Mirkovci, Tenja...) te osvaja mostove na Dunavu što je imalo prvorazredno geostrategijsko značenje.

Plan napada JNA možda je najbolje opisao jedan od njezinih tvoraca, tadašnji jugoslavenski ministar obrane

general Veljko Kadijević. Prema Kadijeviću, „ideja manevra sadržavala je sledeće osnovne elemente: potpuno blokirati Hrvatsku iz vazduha i sa mora... Pravce napada glavnih snaga JNA što neposrednije vezivati za oslobodjenje srpskih krajeva u Hrvatskoj i garnizona JNA u dubini hrvatske teritorije. U tom cilju ispresecati Hrvatsku na pravcima Gradiška-Virovitica; Bihać-Karlovac-Zagreb; Knin-Zadar; Mostar-Split... Jakim snagama iz rejona Herceg-Nov-Trebinje, blokirati Dubrovnik sa kopna i izbiti u dolinu Neretve i na taj način sadejstvovati sa snagama koje nastupaju na pravcu Mostar-Split... Nakon dostizanja određenih objekata, obezbediti i držati granicu Srpske Krajine u Hrvatskoj“ (Kadijević, 1993., 134-136).

Drugim riječima, plan napada JNA temeljio se na relativno nepovoljnim vojno-geografskim obilježjima hrvatskoga teritorija, napose na interakciji geografskog oblika, veličine državnog prostora te vojnog čimbenika (Lozanić, 2007.). Najjača grupacija oklopno-mehaniziranih jedinica JNA bila je usmjerena upravo prema zauzimanju hrvatskoga Podunavlja i istočne Hrvatske. One su trebale biti glavnom manevarskom snagom JNA za prodor prema Zagrebu – posavskim pravcem i Varaždinu – podravskim pravcem (Domazet, 1997., Marijan, 2001.). Okupacijom Baranje (kolovoz 1991.), težište srpskih napada prebačeno je na Vukovar i vukovarsko područje. Samo za osvajanje Vukovara i vukovarskog kraja JNA je angažirala 11 brigada – 7 mehaniziranih i 2 oklopne brigade (Marijan, 2001.).

Kronološki gledano, srbijsku oružanu agresiju na hrvatsko Podunavlje, ratno stanje i okupaciju možemo podijeliti u nekoliko faza ili razdoblja:

1. *Razdoblje srpske pobune* („puzajuće agresije“), koje počinje u travnju 1990. i traje do 1. svibnja 1991. godine. U tom razdoblju valja istaknuti nekoliko događaja i odluka pobunjenih Srba, koji nisu pridonosili smirivanju, nego naprotiv produbljivanju pobune: „referendum“ srpskog naroda o autonomiji u Hrvatskoj koji je održan od 19. kolovoza do 2. rujna 1990. godine; osnivanje Srpskog nacionalnog vijeća za Slavoniju, Baranju i zapadni Srijem, koje je održano 7. siječnja 1991. godine u Šidskim Banovcima (danas Banovci) nedaleko Vinkovaca; ono je 26. veljače iste godine, po kninskom uzoru, osnovalo Srpsku autonomnu oblast Slavoniju, Baranju i zapadni Srijem; samoproglašena skupština SAO Krajine 19. ožujka 1991. godine donijela je odluku o izdvajanju iz Republike Hrvatske; 2. travnja iste godine Srpsko nacionalno vijeće Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema donijelo je odluku o izdvajanju Slavonije, Baranje i zapadnoga Srijema iz

Hrvatske i priključenju Srbiji; 15. travnja u Borovu i 21. travnja u Jagodnjaku borave i govore Vojislav Šešelj, Milan Paroški i Stanko Cvijan (ministar u tadašnjoj vladi Srbije) te pozivaju na stvaranje Velike Srbije. Posebno je ostala upamćena izjava Milana Paroškog iz Jagodnjaka da „one koji kažu da to nije srpska zemlja treba ubiti k'o kera pored tarabe.“

2. *Razdoblje otvorene srbijanske agresije i vojnih sukoba*, koje počinje 2. svibnja 1991. godine stradanjem hrvatskih policajaca u Borovu i traje do 2. siječnja 1992. godine i potpisivanja Sarajevskog primirja. U tom periodu dogodila se, među ostalim, *Vukovarska bitka*, središnji i prijelomni vojni događaj u Hrvatskom domovinskom ratu (Sučić i Živić, 2007.). Premda je *Vukovarsku bitku* na taktičkoj razini ratovanja Hrvatska izgubila, u strategijskom smislu ona je za Hrvatsku determinirala ukupnu ratnu pobjedu (Lozančić, 2007.). Pobunjeni Srbi u Kninu 19. prosinca 1991. godine proglašavaju Republiku Srpsku Krajinu.
3. *Razdoblje „(n)i mira (n)i rata“*, koje obilježava angažman mirovnih snaga UN-a (UNPROFOR, UNCRO), pomoću kojih su na prostoru hrvatskoga Podunavlja uglavnom zaustavljeni veći vojni sukobi, ali nisu okončana stradanja i protjerivanja stanovništva, ponajprije Hrvata s okupiranih područja. Rezolucijama Vijeća sigurnosti UN-a, broj 740 od 7. veljače 1992. i 743 od 21. veljače 1992. godine, počela je operacija UNPROFOR-a u Republici Hrvatskoj. Okupirano područje hrvatskoga Podunavlja postalo je UNPA područje Istok, u kojemu su bile smještene dvije pješачke bojne mirovnih snaga UN-a („plave kacige“) iz Rusije (!) i Belgije.¹⁴
4. *Razdoblje mirne reintegracije* hrvatskoga Podunavlja, koje traje od 15. siječnja 1996. do 15. siječnja 1998. godine. Dvogodišnje prijelazno razdoblje uspostavljeno je Rezolucijom 1037 Vijeća sigurnosti UN-a, i to na osnovi *Temeljnog sporazuma o istočnoj Slavoniji, Baranji i zapadnom Šrijemu*, koji je u pozadini Daytonskih mirovnih pregovora o zaustavljanju rata u Bosni i Hercegovini potpisan u Erdutu i Zagrebu 12. studenoga 1995. godine.

¹⁴ Detaljnije vidjeti u Čović, B. (ur.), *Hrvatska između agresije i rata*, AGM, Posebno izdanje, Zagreb, 1994.

ETNO-DEMOGRAFSKA SLIKA PREMA POPISU IZ 1991.

Tablica 1.

Etnička struktura stanovništva hrvatskoga Podunavlja 1991. godine prema bivšim općinama

Prema etničkom sastavu stanovništva, hrvatsko je Podunavlje prije srbijanske oružane agresije (popis iz 1991. godine) imalo relativno homogenu etno-demografsku sliku, u kojoj su Hrvati kao većinsko stanovništvo činili 70,2% ukupnog stanovništva. Apsolutnu većinu imali su u bivšim općinama: Donji Miholjac (83,6%), Đakovo (najviše - 91,7%), Našice (80,6%), Osijek (67,1%), Valpovo (90,6%), Vinkovci (79,6%) i Županja (87,6%), dok su relativnu većinu činili u bivšim općinama Beli Manastir (41,9%) i Vukovar (43,8%). Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, Hrvati su u Osječko-baranjskoj županiji imali 71,5%, a u Vukovarsko-srijemskoj županiji 68,3% stanovništva.

Bivše općine	Broj stanovnika	Hrvati	%	Srbi	%	Mađari	%	Ostali i nepoznato	%
Beli Manastir	54265	22740	41,9	13851	25,5	8956	16,5	8718	16,1
Donji Miholjac	20365	17033	83,6	2404	11,8	71	0,3	857	4,3
Đakovo	52954	48578	91,7	2002	3,8	261	0,5	2113	4,0
Našice	40829	32891	80,6	4486	11,0	61	0,1	3391	8,3
Osijek	165253	110934	67,1	33146	20,1	3056	1,8	18117	11,0
Valpovo	33108	30000	90,6	947	2,9	95	0,3	2066	6,2
Vinkovci	98445	78313	79,6	13170	13,4	1644	1,7	5318	5,3
Vukovar	84189	36910	43,8	31445	37,4	1375	1,6	14459	17,2
Županja	49026	42960	87,6	1209	2,5	99	0,2	4758	9,7
Ukupno	598434	420359	-	102660	-	15618	-	59797	-
%	100	-	70,2	-	17,2	-	2,6	-	10,0

Izvor: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.*

Sa 17,2% ukupnog stanovništva Srbi su brojem (i udjelom) bili druga etnička skupina u hrvatskom Podunavlju. Prema broju i udjelu srpsko stanovništvo se posebno isticalo u bivšim općinama: Beli Manastir (25,5%), Osijek (20,1%), Vinkovci (13,4%) i Vukovar (najviše - 37,4%). Srbi su u Osječko-baranjskoj županiji činili 15,5%, a u Vukovarsko-srijemskoj 19,8% prijeratnog ukupnog stanovništva.

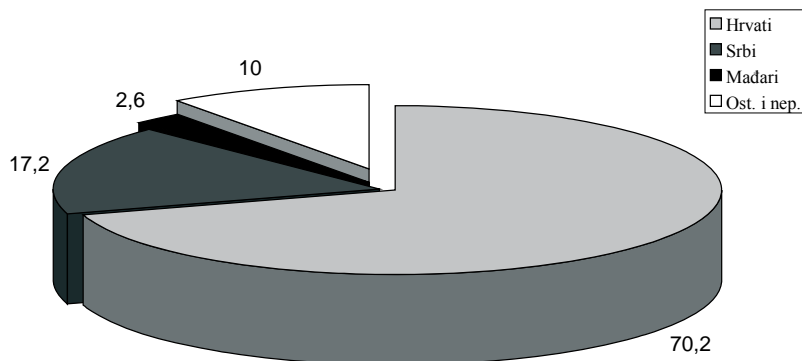
Već nam ti podatci sugeriraju postojanje svojevrstnih srpskih etničkih „enklava“, koje korijene vuku iz razdoblja

planske kolonizacije (18. - 19. stoljeće) krajeva oslobođenih od Osmanlija krajem 17. stoljeća. Izdvojiti se mogu tri „enklave“: prva, u Baranji, na potezu između Belog Manastira i rijeke Drave; druga, koja obuhvaća jugoistočni dio osječkog i zapadni dio vukovarskog i vinkovačkog kraja; treća, koja se pruža duž željezničke pruge Vinkovci – Tovarnik (Živić, 1997.). Te su „enklave“ (naročito druga, a dijelom i treća) postale najvažnijim žarištima srpske pobune, a ubrzo i uporišnim točkama srbijanske agresije.

Treća po brojnosti i udjelu u ukupnom stanovništvu etnička skupina u hrvatskom Podunavlju bili su Mađari, ponajviše koncentrirani u Baranji te u dijelu osječkog, vinkovačkog i vukovarskog kraja.

Desetinu su stanovništva hrvatskoga Podunavlja prema popisu iz 1991. godine činile ostale etničke skupine, etnički neizjašnjeno stanovništvo i nepoznati. Među etnički izjašnjenim stanovništvom nešto je značajni tek broj i udjel Rusina i Ukrajinaca te Slovaka u vukovarskom, kao i Muslimana u županjskom kraju, dok su među etnički neizjašnjenima prevladavali Jugoslaveni.

Graf 1.
 Etnički sastav
 stanovništva hrvatskoga
 Podunavlja 1991. godine

STANJE OKUPIRANOSTI – DEMOGRAFSKI INDIKATORI

Od ukupno 348 naselja hrvatskoga Podunavlja, pod srbijanskom okupacijom i u sastavu parapolitičke i paradržavne tvorevine Republike Srpske Krajine nalazila su se 124 samostalna naselja ili 35,6% (Šterc i Pokos, 1993.). Ona su se prostirala na nešto manje od 2.700 četvornih kilometara, tako da se pod okupacijom nalazilo oko 40% teritorija hrvatskoga Podunavlja, s ukupno 193.513 stalnih stanovnika prema popisu iz 1991. godine, koji su činili trećinu (32,3%) ukupnog stanovništva toga kraja. U cijelosti su bile okupirane bivše općine Beli Manastir i Vukovar, a

Tablica 2.

Površina, broj naselja, stanovništvo (1991.) i gustoća naseljenosti bivših okupiranih područja hrvatskoga Podunavlja

djelomično bivše općine Osijek i Vinkovci. Od ukupnog broja gradova i općina Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije, potpuno je bilo okupirano čak 25 jedinica lokalne uprave i samouprave, dok su dijelom bila okupirana još dva grada (Osijek i Vinkovci), kao i dvije općine (Antunovac i Nuštar).

Područja hrvatskoga Podunavlja (bivše općine)	Broj okupiranih naselja	Površina okupiranih naselja (km ²)	Stanovništvo okupiranih naselja	Gustoća naseljenosti	Prosječan broj stanovnika po naselju
Beli Manastir	52	1166,07	54265	46,5	1043
Osijek (dio)	17	365,84	27893	76,2	1641
Vinkovci (dio)	26	534,52	27166	50,8	1045
Vukovar	29	602,17	84189	139,8	2903
Ukupno – okupirana naselja	124	2668,60	193513	72,5	1561
Neokupirana naselja	224	3928,40	404921	103,1	1808

Izvor: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881*, RZSRH, Zagreb, 1992.

Etnička struktura bivših okupiranih naselja pokazuje da su u njima prije srbijanske agresije relativnu većinu imali Hrvati (44,5%), nešto više od trećine ukupnog stanovništva činili su Srbi (34,9%), dok je ostalih (uključujući i nepoznato) bila petina ukupnog stanovništva (20,6%).

Od 124 okupirana naselja¹⁵ njih 60 imalo je hrvatsku, 47 srpsku, a 15 naselja mađarsku¹⁶ i rusinsko-ukrajinsku¹⁷ većinu stanovništva. Hrvati su većinu imali u okupiranim naseljima bivše belomanastirske, vinkovačke i vukovarske općine, dok je prevlast srpskog stanovništva zabilježena samo u okupiranim naseljima bivše osječke općine.

15 Od 124 okupirana naselja, jedno naselje nije imalo stalnih stanovnika (Sudaraž), dok je u jednom naselju (Podunavlje) bio popisan jedan Hrvat i jedan Srbin.

16 S većinom mađarskog stanovništva bila su naselja: Batina, Kamenac, Kopačevo, Kotlina, Lug, Novi Beždan, Podolje, Suza, Vardarac, Zmajevac, Laslovo, Korog i Čakovci.

17 S većinom rusinsko-ukrajinskog stanovništva bila su naselja Petrovci i Mikluševci.

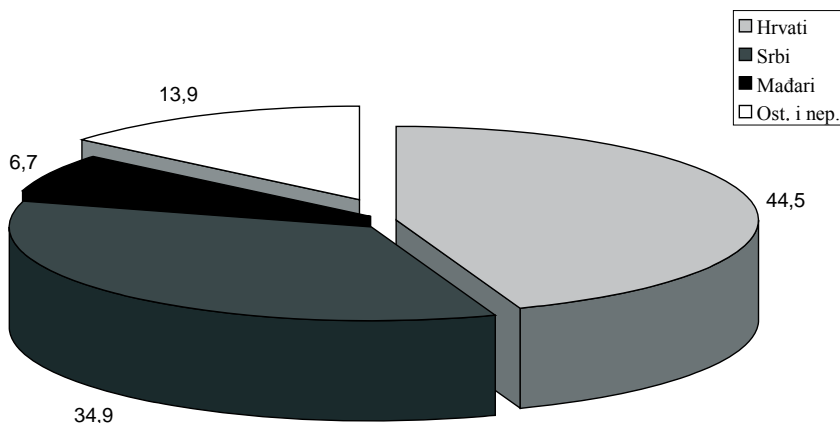
Etnička pripadnost	Ukupno		Bivša općina		B. Manastir		Bivša općina		Bivša općina	
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
Hrvati	86097	44,5	22740	41,9	11031	39,5	15416	56,7	36910	43,8
Srbi	67567	34,9	13851	25,5	13124	47,1	9147	33,7	31445	37,4
Mađari	12954	6,7	8956	16,5	1290	4,6	1333	4,9	1375	1,6
Ostali i nepoznato	26895	13,9	8718	16,1	2448	8,8	1270	4,7	14459	17,2
Svega	193513	100	54265	100	27893	100	27166	100	84189	100

Izvor: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881*, RZSRH, Zagreb, 1992.

U naseljima s većinom hrvatskoga stanovništva (60) živjelo je, prema popisu iz 1991. godine, 117.044 stanovnika ili 60,5% ukupnog stanovništva okupiranih naselja hrvatskoga Podunavlja. Prema etničkoj strukturi tih naselja, 60,8% činili su Hrvati, 20,9% Srbi te 18,3% ostali (uključujući i nepoznate). U 47 naselja u kojima su Srbi imali većinu 1991. godine živjelo je 64.199 stanovnika ili 33,2% ukupnog stanovništva okupiranih naselja hrvatskoga Podunavlja. Hrvati su u tim naseljima činili 19,7%, Srbi 65,8%, a ostali (i nepoznato) 14,5% ukupnog stanovništva. Dakako, najmanje stanovnika živjelo je u 15 naselja s mađarskom i rusinsko-ukrajinskom većinom, svega 12.268 ili 6,3% ukupnog stanovništva okupiranih naselja hrvatskoga Podunavlja. Izrazitu većinu (74,3%) činilo je ostalo (i nepoznato) stanovništvo, udjel Hrvata bio je 18,3%, dok su Srbi u tim naseljima činili svega 7,4% ukupnog stanovništva.

Prijeratnu etničku strukturu stanovništva bivših okupiranih naselja hrvatskoga Podunavlja karakteriziraju, dakle, dvije temeljne činjenice – prevlast naselja s većinom Hrvata i prevlast hrvatskog u ukupnom stanovništvu kraja. To znači da etno-demografska slika toga prostora nije mogla biti argument kojim bi se opravdala nasilna ili svaka druga promjena državne granice između Hrvatske i Srbije.

Tablica 3.
Etnička struktura stanovništva bivših okupiranih naselja hrvatskoga Podunavlja 1991. godine

Graf 2.
Etnički sastav stanovništva
bivših okupiranih naselja
hrvatskoga Podunavlja
1991. godine

DEMOGRAFSKI GUBITCI I POSLJEDICE AGRESIJE

Na temelju dostupnih izvora i do sada obavljenih istraživanja, aproksimativni brojevi okvir izravnih demografskih gubitaka (ratnoga mortaliteta) hrvatskoga Podunavlja zbog srbijanske oružane agresije iznosio bi 6.805 osoba. Od toga broja, 2.282 osobe ili 33,5% pripadaju kategoriji poginulih/ubijenih/umrlih zbog posljedica rata hrvatskih branitelja (948 iz Osječko-baranjske i 1.334 iz Vukovarsko-srijemske županije)¹⁸, 3.804 osobe ili 55,9% su poginuli/ubijeni civili¹⁹, dok se 719 osoba (branitelja i civila) ili 10,6% nalazilo na popisu zatočenih, nasilno odvedenih i nestalih osoba.²⁰ U odnosu na ukupan (procijenjeni) broj poginulih i nestalih branitelja i civila u Hrvatskoj, hrvatsko je Podunavlje u ukupnom broju poginulih hrvatskih branitelja (8.147), prema stanju iz 2001. godine sudjelovalo sa 28,0%, u ukupnom broju poginulih civila (6.605) sa 57,6% te u ukupnom broju nestalih branitelja i civila (1.218) sa 59,0%.

Navedenoj brojci od 6.805 poginulih i nestalih treba pribrojiti i još uvijek neutvrđen broj poginulih i nestalih

18 Navedeno prema: Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, Analitički odjel, Zagreb, 2001.

19 Navedeno prema: Medicinski fakultet, Odjel za informiranje i istraživanje, Zagreb, 2000.

20 Navedeno prema: Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, Analitički odjel Zagreb, 2001.; Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, Uprava za zatočene i nestale, Zagreb, 2001.

Srba – pripadnika srpskih paravojskih postrojbi, kao i civilnog stanovništva koje je smrtno stradalo ili nestalo na okupiranim područjima hrvatskoga Podunavlja ili drugdje u Hrvatskoj. U nedostatku vjerodostojnijih izvora, tek za ilustraciju, navodimo podatke o poginulim i nestalim Srbima srpske organizacije „Veritas“ iz Beograda. „Veritasovi“ podatci, dostupni i na njihovoj internetskoj stranici (www.veritas.org.yu), metodološki su manjkavi, u mnogim slučajevima netočni, pa i zlonamjerni, no mogu nam poslužiti kao orijentacija u određivanju veličine i strukture izravnih demografskih gubitaka srpskog stanovništva u hrvatskom Podunavlju. Tako se iz „Veritasovih“ evidencija mogu iščitati tri različita podatka o poginulim/nestalim Srbima s područja hrvatskoga Podunavlja. Prvi podatak o 488 poginulih/nestalih odnosi se na Srbe koji su rođeni na području hrvatskoga Podunavlja; drugi, o 657 poginulih/nestalih odnosi se na stradale bez specifikacije mjesta rođenja²¹; dok je treći podatak o 725 poginulih/nestalih Srba u jednoj od publikacija „Veritasa“ iznio Savo Štrbac 1999. godine.²²

Uzmemo li podatak o 657 poginulih/nestalih Srba kao osnovu za daljnja istraživanja, te ga pribrojimo brojcima od 6.805 poginulih, ubijenih, umrlih zbog posljedica rata i nestalih hrvatskih branitelja i civila, dolazimo do aproksimativne veličine ratnoga mortaliteta na području hrvatskoga Podunavlja od 7.462 osobe. U odnosu na prijeratni broj stanovnika (598.434), naprijed iskazani izravni demografski gubitci daju aproksimativnu opću stopu ratnoga mortaliteta od 12,5 promila, što je znatno više od procijenjene prosječne aproksimativne opće stope ratnoga mortaliteta za cijelu Hrvatsku (4,6 promila).²³ Ta razlika jasno upućuje na signifikantno veća ljudska stradanja hrvatskoga Podunavlja u odnosu na druge hrvatske krajeve koji su, manje ili više, bili izloženi srbijanskoj oružanoj agresiji. Drugim riječima, hrvatsko je Podunavlje s obzirom na veličinu izravnih demografskih gubitaka bilo područje najintenzivnijih ratnih aktivnosti i najopsežnijih vojnih operacija, napose u prvoj fazi rata protiv Hrvatske

21 Izvor: *Spisak poginulih i nestalih Srba s područja Republike Hrvatske u razdoblju od 1990. do 1999. godine*, Dokumentaciono-informacioni centar Veritas, Beograd, www.veritas.org.yu.

22 Navedeno prema: *Bilten*, vanredni broj, Veritas, Beograd, Decembar, 1999.

23 Ukupni demografski ratni gubitci Hrvatske zbog srbijanske oružane agresije mogu se procijeniti na 450.276 stanovnika, od kojih se na izravne demografske gubitke (ratni mortalitet) odnose 22.192 osobe ili 4,9%, na migracijske gubitke 418.507 stanovnika ili 92,9% te na čiste demografske gubitke (gubitke nataliteta) 9.577 osoba (nerodne djece) ili 2,2% (Živić i Pokos, 2004.).

(tijekom 1991. godine), a kojima je osnovno obilježje davala *Vukovarska bitka*.

Nakon završetka dvogodišnjega procesa mirne reintegracije (1996. - 1998.), na bivšem okupiranom području hrvatskoga Podunavlja otkrivene su ukupno 63 masovne (gotovo polovica svih do sada otkrivenih masovnih grobnica u Hrvatskoj) i više stotina pojedinačnih grobnica, iz kojih su ekshumirana 2.184 posmrtna ostatka žrtava (1.982 iz Vukovarsko-srijemske i 202 iz Osječko-baranjske županije) srbijske agresije (60,6% svih do sada ekshumiranih u Hrvatskoj). Klasičnim sudsko-medicinskim metodama, kao i metodom nalize DNA, do danas je identificirano 1.890 tijela (61,3% svih identificiranih u Hrvatskoj) ili čak 86,5% svih ekshumiranih s područja hrvatskoga Podunavlja.²⁴

Otkrivene masovne i pojedinačne grobnice nisu homogene ni po veličini, niti po lokaciji, kao niti po kategoriji stradalnika. Dva su osnovna tipa – grobnice nastale na mjestima pogubljenja te grobnice nastale asanacijom terena (Grujić, 2001.). Najbolji je primjer za prvi tip masovne grobnice, koji je ujedno dokaz ratnoga zločina i zločina genocida kojega su nad zarobljenim ranjenicima, bolesnicima, bolesničkom osoblju i civilima iz vukovarske Opće bolnice, počinili pripadnici JNA i Teritorijalne obrane, masovna grobnica na Ovčari. Iz nje je 1996. godine ekshumirano 200 tijela žrtava srbijske agresije. Drugi tip grobnice najzornije ilustriraju dva primjera – masovna grobnica na Novom groblju u Vukovaru, iz koje je ekshumirano 938 tijela žrtava (najveća masovna grobnica žrtava srbijske agresije u Hrvatskoj) te masovna grobnica u Lovasu, iz koje je ekshumirano 68 tijela žrtava agresije.²⁵

24 Izvor: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Uprava za zatočene i nestale, Zagreb, 2007.

25 U Lovasu su sredinom listopada 1991. godine pripadnici JNA i srpskih paravojskih postrojbi, uz pomoć pa i vodstvo domaćih Srba, počinili jedan od najtežih ratnih zločina u svojoj agresiji na Republiku Hrvatsku. Naime, 10. listopada 1991. godine, nakon što je selo bez većeg otpora okupirano, ubijena je 21 osoba, do 16. listopada ubijene su još 3 osobe, da bi 18. listopada bio počinjen zločin do tada nezabilježen u srbijskoj agresiji – 51 Hrvata iz Lovasa srpski su vojnici natjerali da „očiste“ minsko polje postavljeno u polju djeteline. Tom je prigodom od mina, ali i puščanih metaka, poginula 21 osoba, a 14 je teško ranjeno. Istog dana u Lovasu je na druge načine ubijeno još 19 stanovnika. Tim najstravičnijim danom u povijesti Hrvata iz Lovasa stradanja nisu bila okončana. U razdoblju od 24. listopada do 23. prosinca 1991. godine bilo je ubijeno još 6 osoba, a u vrijeme trajanja mandata UNPROFOR-a (1993.) ubijene su bile još tri osobe. Ukupno je Lovas u srbijskoj agresiji imao 84 žrtave (prema popisu stanovništva iz 1991. godine Lovas je imao 1.681 stalnog stanovnika, što znači da bi aproksimativna opća stopa ratnoga mortaliteta iznosila čak 49,9 promila). Detaljnije vidjeti u: *Krvava istina*, In memoriam, Općina Lovas, Lovas, 2003.

Kategorije prisilnih migranata	Osječko-baranjska županija (a)	Vukovarsko-srijemska županija (b)	Ukupno	% (a)	% (b)
Povratnici - bivši prognanici*	32619	42396	75015	43,5	56,5
Prognanici u statusu*	4114	13136	17250	23,8	76,2
Manjinski povratak*	2800	3155	5955	47,0	53,0
Raseljene osobe u hrvatskom Podunavlju*	746	1496	2242	33,3	66,7
Iseljeni/izbjegli Srbi u Srbiji**	20852	12258	33110	63,0	37,0

* Stanje iz kolovoza 2001. godine.

** Stanje iz travnja 2002. godine.

Izvor: *Statistika povratnika i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka*, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, kolovoz 2001.; *Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002.*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.

Tablica 4.

Prisilne ratne migracije stanovništva hrvatskoga Podunavlja zbog srbijanske oružane agresije

S obzirom na broj ratnih stradalnika, najveće posljedice srbijanske oružane agresije na hrvatsko Podunavlje (kao uostalom u cijeloj Hrvatskoj) očituju se u prisilnim ratnim migracijama. Štoviše, prognaničke, izbjegličke i raseljeničke struje bile su najčešće i najmasovnije migracijske struje u Hrvatskoj tijekom 1990-ih godina, te su zbog svojih razmjera i uzroka ubrzo postale ne samo unutarhrvatski, nego i sveeuropski humanitarni, demografski, politički, društveni i ekonomski problem (Živić, 2003.). Na temelju službene statistike, iz svojih je naselja, sustavnim i dobro organiziranim provođenjem politike etničkoga čišćenja (koja je bila ne samo sredstvo, nego i cilj srbijanske agresije, čvrsto u funkciji demografskog učvršćenja srbijanske okupacije²⁶) bilo prognano ukupno 92.265 osoba (približno 90% prognaničkog kontingenta činili su Hrvati) ili 15,4% ukupnog stalnog stanovništva promatranog prostora prema popisu iz 1991. godine (10,0% stanovništva Osječko-baranjske, odnosno, 24,0% stanovništva Vukovarsko-srijemske županije).²⁷

26 U tom kontekstu su po mnogočemu znakovite riječi Vojislava Šešelja: „Mi ne želimo nikog drugog na našem teritoriju i borit ćemo se za naše prave granice. Hrvati se moraju ili iseliti ili umrijeti“ (navedeno prema: Cohen, 1997., 188.).

27 Prognanička kriza u hrvatskom Podunavlju, zahvaljujući politici etničkoga čišćenja koju su provodile postrojbe JNA, kao i parapolitičke i paravojne strukture samoproglašene Republike Srpske Krajine, počela je u srpnju

Navedeni broj prognanika odnosi se na osobe koje su protjerane iz okupiranih naselja, a privremeni prognanički smještaj imale su u drugim, tada relativno sigurnijim naseljima u Hrvatskoj i čiji je povratak u naselja prijeratnog prebivališta počeo tek po okončanju procesa mirne reintegracije. Stvarni broj prognanih još je veći, ali statistički teže utvrdiv. Naime, dio stanovništva iz naselja koja su se nalazila na crtama razgraničenja, a nisu bila okupirana, također je bio prisiljen napustiti domove, ali se u njih vratio nakon što je na snagu stupilo Sarajevsko primirje (2. siječnja 1992.), prihvaćen Vanceov mirovni plan (3. siječnja 1992.), te nakon što su u hrvatsko Podunavlje došle mirovne snage UN-a (UNPROFOR). Osim toga, dio prognanog stanovništva izbjegao je u druge, pretežito susjedne (naročito u Mađarsku), kao i zapadno-europske države (osobito u Njemačku i Austriju). U jednom od prethodnih istraživanja (Živić, 1999.), procijenjeno je da je, sredinom 1992. godine, iz Osječko-baranjske županije ukupno bilo protjerano približno 70.000, a iz Vukovarsko-srijemske županije oko 90.000 stanovnika; ukupno iz hrvatskoga Podunavlja 160.000 osoba²⁸ (četvrtina prijeratnog stanovništva), dakle, gotovo 40% prognanih osoba više nego u službenoj evidenciji prognanika. U svakom slučaju, hrvatsko je Podunavlje na vrhuncu prognaničke krize bila regija s najviše prognanika u Republici Hrvatskoj.²⁹

Prostorna distribucija službenog broja prognanika (povratnika i prognanika u statusu prema stanju iz kolovoza 2001. godine) pokazuje neravnomjernost (selektivnost). Naime, od 92.265 prognanih osoba, 39,8% odnosi se na

1991. godine, kada je iz sela Čelije, u bivšoj vukovarskoj općini, a danas u sastavu Vukovarsko-srijemske županije, bilo protjerano 150-ak njegovih stanovnika. Masovni prognanički egzodusi nastavljeni su početkom kolovoza stradanjem i protjerivanjem žitelja Dalja, Erduta i Aljmaša, sredinom kolovoza kada je od strane JNA i srpskih paravojnih postrojbi okupirana Baranja, sredinom listopada kada su prognani stanovnici Iloka i okolnih naselja. Vrhunac prognaničke krize dosegnut je sredinom studenoga, kada je okupiran Vukovar i vukovarski kraj (Jurčević, 1996., Živić, 2003.).

28 Od navedenih 160.000 ukupno protjeranih osoba, procijenjeno je da je u Hrvatskoj privremeni smještaj našlo oko 110.000, a u drugim zemljama (Njemačka, Mađarska, Austrija, Slovenija, Švedska, Švicarska, SAD, Australija...) približno 50.000 osoba. Većina prognanika koji su izbjegli u inozemstvo narednih se godina, gubljenjem izbjegličkog statusa, vratila u Hrvatsku (Živić, 1999.).

29 U odnosu na službeno registrirani ukupan broj prognanika u statusu i povratnika – bivših prognanika (kolovoz 2001.) u Republici Hrvatskoj (220.703 osobe), prognanici i povratnici iz hrvatskoga Podunavlja činili su 41,8%. Prema jednoj od procjena (Živić, 1999.) u Hrvatskoj je sredinom 1992. godine etničkim čišćenjem iz svojih domova bilo protjerano ukupno 384.207 osoba (269.340 smještaj je pronašlo u Hrvatskoj, a 114.867 u inozemstvu). U odnosu na tu brojku, prognani iz hrvatskoga Podunavlja činili su 41,6%.

Osječko-baranjsku, a 60,2% na Vukovarsko-srijemsku županiju, a samo iz grada Vukovara (naselja: Grabovo/dio, Lipovača, Sotin i Vukovar) dolazi čak četvrtina svih prognanika hrvatskoga Podunavlja. Priključimo li Vukovaru i grad Ilok (naselja: Bapska, Mohovo, Šarengrad i Ilok), dolazimo do znakovitog podatka prema kojemu su prognanici samo iz tih dviju upravno-teritorijalnih sastavnica Vukovarsko-srijemske županije (koje zajedno imaju samo 8 naselja ili tek 6,5% svih okupiranih naselja hrvatskoga Podunavlja) činili čak trećinu svih prognanika iz analiziranog prostora.

Dražen Živić
**Demografski kontekst
 srbijanske oružane
 agresije na hrvatsko
 Podunavlje**

Tablica 5.
 Ukupan broj stanovnika
 (1991.) i broj prognanika
 hrvatskoga Podunavlja pre-
 ma gradovima/općinama

Grad/općina	Ukupan broj stanovnika 1991.	%	Ukupan broj prognanika	%	% prognanika u ukupnom broju stanovnika
Antunovac	4246	0,7	2644	2,9	62,3
Beli Manastir	13108	2,2	4989	5,4	38,1
Bilje	6455	1,1	3864	4,2	59,9
Čeminac	3536	0,6	2751	3,0	77,8
Darda	8685	1,5	3383	3,7	39,0
Draž	4623	0,8	1697	1,8	36,7
Erdut	10197	1,7	3402	3,7	33,4
Ernestinovo	2898	0,5	2269	2,5	78,3
Kneževi Vinogradi	6848	1,1	1972	2,1	28,8
Osijek	129792	21,6	5240	5,7	4,0
Petlovac	3785	0,6	2073	2,2	54,8
Popovac	3623	0,6	1648	1,8	45,5
Jagodnjak	3602	0,6	442	0,5	12,3
Šodolovci	2604	0,4	193	0,2	7,4
Ostali	163191	27,3	166	0,2	0,1
Osječko-baranjska	367193	61,4	36733	39,8	10,0
Bogdanovci	3167	0,5	1834	2,0	57,9
Borovo	6442	1,1	770	0,8	12,0
Ilok	9748	1,6	6487	7,0	66,5
Lovas	2231	0,4	1555	1,7	69,7
Nuštar	6612	1,1	2883	3,1	43,6
Nijemci	6965	1,2	5514	6,0	79,2
Stari Jankovci	6617	1,1	4188	4,5	63,3
Tompojevci	3092	0,5	1682	1,8	54,4
Tordinci	2868	0,5	2294	2,5	80,0

Tovarnik	4240	0,7	3145	3,4	74,2
Trpinja	7672	1,3	340	0,4	4,4
Vinkovci	38580	6,4	1333	1,4	3,5
Vukovar	46735	7,8	23071	25,0	49,4
Ostali	86272	14,4	436	0,5	0,5
Vukovarsko-srijemska	231241	38,6	55532	60,2	24,0
hrvatsko					
Podunavlje	598434	100	92265	100	15,4

Izvor: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881*, RZSRH, Zagreb, 1992.; *Statistika povratnika i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka*, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, kolovoz 2001.

U odnosu na prijeratni broj stanovnika (popis iz 1991.), više od polovice stanovništva bilo je prognano u gradovima/općinama: Antunovac, Bilje, Čeminac, Ernestinovo i Petlovac u Osječko-baranjskoj, te Bogdanovci, Ilok, Lovas, Nijemci, Stari Jankovci, Tordinci i Tovarnik u Vukovarsko-srijemskoj županiji.

Prema podacima iz sredine 2007. godine, u prognaničkom statusu u Republici Hrvatskoj nalazilo se još 1.958 osoba, gotovo svi s područja hrvatskoga Podunavlja, od kojih je 1.540 osoba ili 78,7% iz Vukovara i okolnih naselja.³⁰

Relativno velik ratni migracijski kontingent odnosi se i na srpsko stanovništvo hrvatskoga Podunavlja, koje je kontinuirano od 1991. godine napuštalo promatrani prostor i odlazilo u Srbiju (bitno manje u Bosnu i Hercegovinu te nešto i u treće zemlje). Ratna migracijska struja Srba iz hrvatskoga Podunavlja (što je, uostalom, značajka i ukupnog srpskog izbjeglištva iz Republike Hrvatske) posljedica je ratne nesigurnosti, straha od mobilizacije, psihološko-promidžbenog rata, gospodarsko-socijalne krize na okupiranim područjima, kao i dubokoga nezadovoljstva činjenicom stvaranja hrvatske države (Živić, 2005.). Većina iseljenih Srba zatražila je (i dobila) izbjeglički status u Srbiji. Prema popisu izbjeglica koji je 1996. godine proveo UNHCR, u Srbiji je bilo registrirano 24.956 osoba s područja hrvatskoga Podunavlja (4,2% ukupnog stalnog stanovništva hrvatskoga Podunavlja prema popisu iz 1991. godine), razvrstanih prema bivšim općinama i godinama izbjega. Kada je u Srbiji 2002. godine obavljen prvi po-

³⁰ Izvor: *Povratak prognanika, povratnika i izbjeglica*, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka, Zagreb, 18. lipnja 2007.

slijeratni popis stanovništva, posebno su popisane i izbjeglice. Tako je, ponovno po bivšim općinama i godinama izbjega, utvrđena brojka od 33.110 izbjeglica³¹ s područja hrvatskoga Podunavlja, što je trećina Srba popisanih u tom prostoru 1991. godine. Prema podacima iz 2002. godine, nešto više od trećine ukupnoga srpskoga migracijskog kontingenta „dala“ je bivša općina Osijek, četvrtinu bivša općina Vukovar, a nešto manje od petine srpskih migranata podrijetlom je iz bivše općine Beli Manastir.

Bivše općine	1996. Aps.	1996. %	2002. Aps.	2002. %	Broj Srba 1991.	% izbjeglih 2002. u broju Srba 1991.
Beli Manastir	933	3,7	6148	18,6	13851	44,4
Donji Miholjac	1092	4,4	993	3,0	2404	41,3
Đakovo	602	2,4	483	1,5	2002	24,1
Našice	1296	5,2	1327	4,0	4486	29,6
Osijek	11739	47,0	11721	35,4	33146	35,4
Valpovo	243	1,0	180	0,5	947	19,0
Vinkovci	3914	15,7	4084	12,3	13170	31,0
Vukovar	4939	19,8	8028	24,2	31445	25,5
Županja	198	0,8	146	0,4	1209	12,1
Ukupno	24956	100	33110	100	102660	32,3

Izvor: *Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia*, UNHCR, Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Commissioner for Displaced Persons of the Republic of Montenegro, Belgrade, 1996.; *Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002.*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.

Tablica 6.

Izbjegli/iseljeni Srbi s područja hrvatskoga Podunavlja registrirani u Srbiji 1996. i 2002. godine prema bivšim općinama

31 Značajno povećanje broja registriranih izbjeglih Srba u Srbiji s područja hrvatskoga Podunavlja između 1996. i 2002. godine, unatoč procesu manjinskoga povratka koji je započeo nakon 1998. godine, rezultat je činjenice da je određeni broj Srba napustio taj prostor upravo tijekom mirne reintegracije (1996.-1998.), pa nije bio obuhvaćen UNHCR-ovim popisom 1996. godine. Tako je, prema podacima iz 2002. godine, 22,0% Srba napustilo hrvatsko Podunavlje 1991., 8,0% 1992., 5,2% 1993., 3,2% 1994., 28,9% 1995. te 31,5% 1996. godine i kasnije (navedeno prema: *Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002.*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.). Osim toga, iz dostupnih izvora nije razvidno koliko je od evidentiranog broja izbjeglih Srba iz hrvatskoga Podunavlja rođeno u hrvatskom Podunavlju, odnosno, u njemu imalo prijavljeno prebivalište. Naime, tijekom rata, a naročito nakon oslobođanja zapadne Slavonije, promatrani je prostor postao (uglavnom privremenim, a dijelom i trajnim) odredištem novog srpskog doseljeničkog vala. Riječ je o približno 20.000 raseljenih Srba iz drugih dijelova Hrvatske (Živić, 2003.). Koliko se od toga broja raseljenih Srba vratilo u mjesta prijeratnog prebivališta, a koliko je tijekom procesa mirne reintegracije iselilo (izbjeglo) u Srbiju ili otišlo u treće zemlje, još uvijek nije posve poznato.

Komparirajući službene i procijenjene podatke o prisilnim ratnim migrantima, utemeljena je tvrdnja prema kojoj je zbog srbijanske oružane agresije svoj dom i naselje prijeratnog prebivališta, privremeno ili trajno, moralo napustiti približno 190.000 stanovnika ili gotovo trećina ukupnog prijeratnog stanovništva hrvatskoga Podunavlja. Dio prisilnih migranata još se uvijek nije (dio možda niti neće) vratio iz progonstva/izbjeglištva, pa se migracijski ratni gubitci mogu procijeniti na približno 50.000 stanovnika. Upravo su oni, uz visok ratni mortalitet te naslijeđene destabilizacijske čimbenike populacijskog razvoja (pad nataliteta, demografsko starenje, emigracija), uvelike determinirali pojavu ukupne depopulacije stanovništva hrvatskoga Podunavlja između 1991. i 2001. godine, prvi put nakon Drugoga svjetskog rata.³²

Naselja	Broj stanovnika		Apsolutna promjena	Stopa promjene (u %)
	1991.	2001.		
Okupirana	193513	152374	-41139	-21,3
Neokupirana	404921	382900	-22021	-5,4
Ukupno	598434	535274	-63160	-10,6

Tablica 7.
 Promjena ukupnoga broja stanovnika hrvatskoga Podunavlja (okupirana i neokupirana naselja) 1991. - 2001.

Izvor: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881*, RZSRH, Zagreb, 1992.; *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2005. (CD).

Između 1991. i 2001. godine, ukupan broj stanovnika hrvatskoga Podunavlja smanjio se 10,6%, a gotovo dvije trećine apsolutnog smanjenja odnosi se upravo na depopulaciju u bivšim okupiranim naseljima. Međutim, demografski pad nije mimoišao niti neokupirana naselja hrvatskoga Podunavlja, premda je on u njima ipak bio puno slabijeg intenziteta (-5,4%) nego u bivšim okupiranim naseljima (-21,3%), koja su u posljednjem međupopisnom razdoblju izgubila više od petine svojega prijeratnog stanovništva.

32 U svim međupopisnim razdobljima od 1948. do 1991. godine, hrvatsko Podunavlje bilježi porast ukupnoga broja stanovnika, i to: između 1948. i 1953. za 6,5%, između 1953. i 1961. za (čak) 13,2%, između 1961. i 1971. za 8,8%, između 1971. i 1981. za 2,1% te između 1981. i 1991. godine za 3,1%.

Godine	Osječko - baranj-ska			Vuko-varsko - srijemska			hrvatsko Podunav-lje		
	N	M	R	N	M	R	N	M	R
1998.	3514	4081	-567	2323	2166	157	5837	6247	-410
1999.	3488	4088	-600	2279	2313	-34	5767	6401	-634
2000.	3280	3800	-520	2130	2261	-131	5410	6061	-651
2001.	3108	3713	-605	2084	2136	-52	5192	5849	-657
2002.	2998	3781	-783	1946	2250	-304	4944	6031	-1087
2003.	2794	4030	-1236	1901	2249	-348	4695	6279	-1584
2004.	2804	3724	-920	1971	2180	-209	4775	5904	-1129
2005.	3061	3976	-915	2052	2333	-281	5113	6309	-1196
2006.	2928	3924	-996	1950	2242	-292	4878	6166	-1288
Uku-pno	27975	35117	-7142	18636	20130	-1494	46611	55247	-8636

Izvor: *Priopćenje 7.1.1., Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2002. godini* (www.dzs.hr); *Priopćenje 7.1.1., Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2006. godini* (www.dzs.hr.).

Tablica 8.
Prirodno kretanje stanovništva hrvatskoga Podunavlja 1998. - 2006.

Demografske posljedice srbijanske oružane agresije vide se i u prirodnom kretanju stanovništva. Premda ne raspoložemo cjelovitim podacima vitalne statistike za ratne godine, kao i za godine okupacije (1991. - 1998.), razložno se može pretpostaviti da su gubitci života, prisilne migracije, odvojenost od obitelji, pad sklapanja brakova, opća nesigurnost i slično, utjecali na smanjenje reproduktivnog potencijala, a time i na redukciju nataliteta, uz istodobni porast smrtnosti stanovništva (zbog ratnih stradanja, ali i uznapredovalog procesa demografskog starenja). Tako stanovništvo hrvatskoga Podunavlja od 1998. do 2006. godine bilježi kontinuiranu prirodnu depopulaciju (više umrlih stanovnika od živorođene djece), pri čemu je ukupno prirodno smanjenje u tom razdoblju veće od 8.600 osoba (83% prirodnoga pada u hrvatskom Podunavlju posljedica je prirodne depopulacije u Osječko-baranjskoj, a 17% u Vukovarsko-srijemskoj županiji).

Promjena u strukturi stanovništva hrvatskoga Podunavlja prema spolu i dobi između 1991. i 2001. godine također je jedan od pouzdanih indikatora demografskih posljedica rata, premda – valja to naglasiti – ona nije samo rezultat kratkoročnih nego i brojnih dugoročnih čimbenika populacijskoga razvoja na nekom prostoru. Međutim, više je nego sigurno da je porast koeficijenta feminiteta u promatranom prostoru, sa 106,3 na 108,2 (u Osječko-

Tablica 9.
 Promjene etničke
 strukture stanovništva
 hrvatskoga Podunavlja u
 razdoblju 1991. - 2001.
 godine

Etnička pripadnost	1991. Aps.	1991. %	2001. Aps.	2001. %	Apsolutna promjena	Stopa promjene (u %)
Hrvati	420359	70,2	437522	81,7	17163	4,1
Srbi	102660	17,2	60510	11,3	-42150	-41,1
Mađari	15618	2,6	11831	2,2	-3787	-24,2
Ost. i nep.	53797	10,0	25411	4,8	-28386	-52,8
Ukupno	598434	100	535274	100	-63160	-10,6

Izvor: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881*, RZSRH, Zagreb, 1992.; *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2005. (CD).

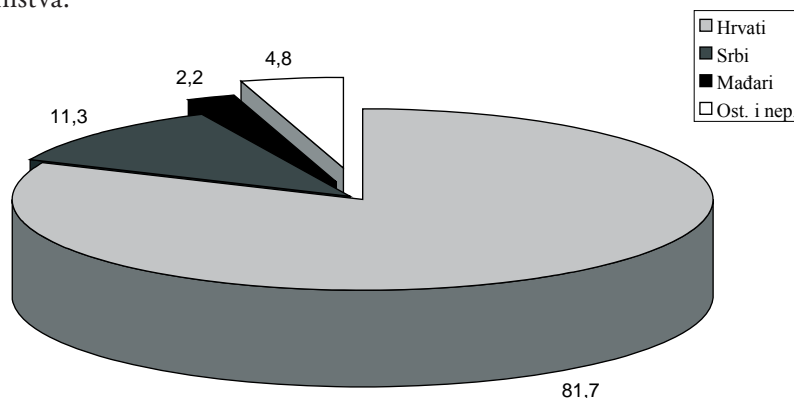
Već je istaknuto da je hrvatsko Podunavlje i prije srbijanske oružane agresije bilo prostorom relativno homogenog etničkog sastava stanovništva, u kojemu su Hrvati činili 70,2%, Srbi 17,2%, Mađari 2,6 te ostali (uključujući i nepoznato) 10,0% ukupnog stanovništva. Zahvaljujući, prije svega, posljedicama rata u domeni prisilnih migracija (naročito fenomena izbjeglištva), promatrani je prostor u etničkom smislu dodatno kroatiziran. Naime, unatoč depopulaciji ukupnoga stanovništva hrvatskoga Podunavlja od čak 10,6%, broj Hrvata povećao se za 4,1% (apsolutno za 17.163 osobe). Udjel hrvatskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu porastao je na 81,7%. Snažan rast udjela Hrvata u ukupnom stanovništvu hrvatskoga Podunavlja relativno je lako objašnjiv - posljedica je demografskog rasta hrvatske etničke skupine, uz istodobno značajan demografski regres većine nehrvatskih etničkih skupina u analiziranom prostoru, ponajprije srpske. Međutim, porast broja Hrvata, u uvjetima vrlo izrazite ukupne depopulacije, traži kompleksnije objašnjenje. Nema nikakve sumnje da je dio porasta posljedica konačne „popisne“ dejugoslavenizaci-

33 Izvor: *Popis stanovništva 1991., Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima, Dokumentacija 882*, DZSRH, Zagreb, 1994.; *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2005. (CD).

je (potpunog nestanka popisne kategorije Jugoslavena, koja je još bila prisutna u popisu iz 1991. godine³⁴), dio se odnosi, dakako, i na stanovništvo koje je promijenilo način etničkoga izjašavanja („popisna“ asimilacija). No, najveći dio povećanja broja Hrvata rezultat je migracijske kompenzacije, odnosno, naseljavanja na prostor hrvatskoga Podunavlja izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, i to uglavnom hrvatskoga stanovništva s područja bosanske Posavine. Tako je prema podacima Ureda za prognanike, povratnike i izbjeglice, iz kolovoza 2001. godine³⁵, na prostoru hrvatskoga Podunavlja, sa ili bez izbjegličkog statusa, boravilo 13.988 osoba iz Bosne i Hercegovine.³⁶ Njima valja pridodati izbjeglice-useljenike, koji su se doselili iz Srbije (ponajviše iz Srijema) i naselili u zapadnom dijelu Osječko-baranjske županije (Budimci i Poganovci).

Srpska etnička skupina gotovo je prepolovila broj svojih pripadnika - apsolutno smanjenje je iznosilo 42.150 stanovnika; relativno smanjenje 41,1%, dok se udjel Srba u ukupnom stanovništvu hrvatskoga Podunavlja smanjio na 11,3%. Većina demografskog regresa srpskog stanovništva izravna je posljedica brojnog izbjegličkog kontingenta, ratnoga mortaliteta, ali i moguće „popisne“ asimilacije, to jest promjene u načinu etničkoga izjašnjavanja u popisu stanovništva.

Graf 3.
 Etnički sastav stanovništva
 hrvatskoga Podunavlja
 2001. godine

34 Prema rezultatima popisa iz 1991. godine, Jugoslavenima se u hrvatskom Podunavlju izjasnilo ukupno 23.472 stanovnika, koji su činili 3,9% ukupnog stanovništva toga prostora (Izvor: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 882*, RZSRH, Zagreb, 1992.).

35 Izvor: *Statistika povratnika i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka*, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, kolovoz 2001.

36 Prema međunarodnoj metodologiji koja je u Hrvatskoj primijenjena u popisu stanovništva iz 2001. godine, izbjeglice ulaze u ukupan broj stanovnika kao privremeno prisutno stanovništvo. Jedini uvjet koji moraju ispuniti jest da u toj zemlji borave najmanje godinu dana prije popisa.

LITERATURA

- BRANDT, M. i drugi (1991.), *Izvori velikosrpske agresije, Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, Zagreb, August Cesarec, Školska knjiga.
- COHEN, J. P. (1997.), *Tajni rat Srbije, Propaganda i manipuliranje poviješću*, Zagreb, CERES.
- DOMAZET, D. (1997.), Kako je pripremana agresija na Hrvatsku ili preoblikovanje JNA u srpsku imperijalnu silu, *Hrvatski vojnik*, god. 7, br. 26, 6-17.
- ČOVIĆ, B., ur. (1994.), *Hrvatska između agresije i rata*, Zagreb, AGM, Posebno izdanje.
- JELIĆ, I. (1991.), O nastanku granice između Hrvatske i Srbije, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 23, br. 1-3, 1-32.
- JURČEVIĆ, J. (1996.), Srbijanska oružana agresija na Hrvatsku 1990.-1995. godine, *Jugoistočna Europa 1918.-1995.*, Zbornik radova, Hrvatska matica iseljenika, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 214-230.
- GRUJIĆ, I. (2001.), Zatočene, nestale i nasilno odvedene osobe tijekom Domovinskog rata, u: *Deset godina nade i boli 1991.-2001.*, Zagreb, Savez udruga zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, 124-144.
- GRUJIĆ, I. i BILIĆ, V. (2007.), Zatočeni, nestali i masovne grobnice: žrtve i dokazi zločina (u pripremi).
- KADIJEVIĆ, V. (1993.), *Moje viđenje raspada*, Beograd.
- KLEMENČIĆ, M. (1993.), Velikosrpska teritorijalna posezanja, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3, 285-304.
- KLEMENČIĆ, M. (1996.), Terminološki rat za hrvatsko Podunavlje, *Rugjer*, god. 1, br. 4, 36-38.
- Krvava istina*, In memoriam, Lovas, Općina Lovas, 2003.
- LOZANČIĆ, M. (2007.), Strategijski kontekst obrane Vukovara, *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, Biblioteka Zbornici, Knjiga 33, Zagreb-Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 43-72.
- MARIJAN, D. (2001.), Slavonija u ratnoj 1991. godini, *Scrinia Slavonica*, sv. 1, 280-306.

- MARIJAN, D. (2007.), *Oluja*, Zagreb, Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- PAVLIČEVIĆ, D. (1993.), Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3, 247-283.
- RADELIĆ, Z., MARIJAN, D., BARIĆ, N., BING, A. i ŽIVIĆ, D. (2006.), *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb, Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest.
- SUČIĆ, S. i ŽIVIĆ, D. (2007.), Značenje Vukovarske bitke u stvaranju i obrani hrvatske države, *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, Biblioteka Zbornici, Knjiga 33, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb-Vukovar, 73-96.
- ŠTERC, S. i POKOS, N. (1993.), Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3, 305-335.
- ŽIVIĆ, D. (1997.), Etnodemografski okvir srpske agresije na hrvatsko Podunavlje, *Acta Geographica Croatica*, vol. 32, 145-160.
- ŽIVIĆ, D. (1999.), Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, *Društvena istraživanja*, God. 8, Br. 5-6, 767-791.
- ŽIVIĆ, D. (2003.), Prognano stanovništvo iz hrvatskog Podunavlja i problemi njegovog povratka (1991.-2001.), *Hrvatski geografski glasnik*, god. 65, br. 1, 63-82.
- ŽIVIĆ, D. (2005.a), Demografski gubitci Hrvatske vojske tijekom Domovinskog rata, *Diacovensia*, god. XIII, br. 1, 119-140.
- ŽIVIĆ, D. (2005.b), Demografski ratni gubici kao determinanta razvoja stanovništva Istočne Hrvatske u razdoblju 1991.-2001., *Migracijske i etničke teme*, god. 21, br. 1-2, 123-141.
- ŽIVIĆ, D. i POKOS, N. (2004.), Demografski gubitci tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.-2001.), *Društvena istraživanja*, god. 13, br. 4-5, 727-750.
- ŽULJIĆ, S. (1997.), *Srpski etnos i velikosrpstvo*, Zagreb, AGM.